

Danuta Rode

Wybrane problemy psychologii przesłuchania i zeznań świadków

Palestra 36/7-8(415-416), 45-51

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wybrane problemy psychologii przesłuchania i zeznań świadków

Zagadnienia omawiane w niniejszym artykule dotyczą problematyki ujętej w psychologii przesłuchania. Psychologia przesłuchania jest dziedziną psychologii sądowej, zajmującą się uzyskaniem użytecznego zeznania świadka, „użytecznego” w tym sensie, że może być ono stosowane jako środek dowodowy w sądownictwie zarówno w sprawach karnych, jak i cywilnych. (F. Arntzen 1989).

Głównym zamiarem autorki artykułu było zebranie i usystematyzowanie niektórych poglądów dotyczących przedmiotu psychologii przesłuchania, stosowanych metod i taktyk przesłuchania oraz etyki przesłuchania.

W języku prawniczym przesłuchanie jest czynnością procesową o charakterze dowodowym, będącą formą czynnego odbioru zeznań świadków, wyjaśnień podejrzanego oraz opinii biegłego (J. Widacki 1980). Jak twierdzi J. Gurgul (1977), przesłuchania zajmują około 80% czasu przeznaczanego na zajęcia służbowe praktyków wymiaru sprawiedliwości.

Przesłuchanie jako czynność procesowa ma określoną przepisami formę. Składa się ona z części wstępnej i części merytorycznej. W części wstępnej przesłuchania ustala się dane osobowe przesłuchiwanego: imię, nazwisko, zawód, miejsce pracy i zamieszkania, stosunek pokrewieństwa z osobą podejrzanego lub oskarżonego. Uprowadza się o prawie

odmowy zeznań, a w przypadku podejrzanego lub oskarżonego - wyjaśnień. W części merytorycznej przesłuchania odbiera się zeznania lub wyjaśnienia.

W toku prowadzenia przesłuchania muszą być przestrzegane wszystkie przepisy kodeksu postępowania karnego, regulujące praktykę przesłuchań świadków, zwłaszcza te, które zostały zawarte w rozdziale 20 k.p.k. pt. „Świadkowie” (art. 160-175) (J. Widacki 1980). Przepisy prawa, wyznaczające ogólne ramy dozwolonego prawnie sposobu postępowania w toku przesłuchania świadka, nie zawierają szczegółowych wskazówek regulujących poszczególne elementy czynności przesłuchania. Problematyką tą zajmuje się kryminalistyka i psychologia zeznań świadków. W celu uzyskania możliwie najlepszych rezultatów w ustalaniu prawdy potrzebna jest wiedza na temat efektywności różnych wariantów postępowania w toku przesłuchania. Tak np. w literaturze kryminalistycznej przy omawianiu problematyki przesłuchań świadków mówi się często o „taktyce” przesłuchań świadków. Pojęcie to, rodem z gier wojennych i matematycznej teorii gier, funkcjonuje obok pojęć „strategia” i „operacja”. Przez „taktykę” rozumie się ogół sposobów, metod i środków wykorzystywanych do uzyskania postawionego celu (P. Horszowski 1958, B. Hołyst 1981, Z. Marten 1990). Uzasadnieniem

stosowania pojęcia „taktyka” jest przekonanie o częstej (zamierzonej lub nie) sprzeczności interesów pomiędzy przesłuchującym o przesłuchiwanym.

W psychologii sądowej posługuje się najczęściej pojęciem metoda, a nie taktyka lub strategia przesłuchania (J.M. Stanik 1986). Wiąże się to bowiem z określeniem przesłuchania w terminologii psychologicznej. Przesłuchanie traktuje się jako złożony zadaniowy proces komunikacji interpersonalnej, w którym funkcjonują określone mechanizmy psychologiczne decydujące o rzeczywistych skutkach tej swoistej komunikacji (J.M. Stanik 1986).

Uwzględniając ten punkt wyjścia w badaniach psychologicznych zasadniczą uwagę koncentruje się nie na formalnej stronie przesłuchania, lecz na istocie różnych aktów komunikacji, powstających w toku dynamicznego przebiegu wzajemnie nadawanych i odbieranych sygnałów. W tym sensie dla psychologii ważniejsze jest ustalenie np. konkretnych skutków, jakie wywołuje proces komunikacji, od formalnie zakładanych etapów przesłuchania. Dlatego też dla analizy psychologicznej bardziej przydatne będzie posługiwanie się pojęciem metody (lub metod) przesłuchania, za pomocą którego można rozróżnić odmienne sposoby komunikacji zadaniowej, aktywizującej określone mechanizmy psychologiczne decydujące o takich, a nie innych rezultatach tej komunikacji.

Metoda przesłuchania w ujęciu J. M. Stanika (1986) stanowi „swoisty sposób psychologicznej komunikacji zadaniowej pomiędzy przesłuchującym, a świadkiem, który wyodrębnia się ze względu na charakter występujących ko-

munikatów, takich jak np. właściwości i zakres pojęć zawartych w pytaniach, dyrektywność i inne”.

W literaturze psychologicznej wymienia się trzy podstawowe metody przesłuchań. Są to:

- 1) Metoda swobodnej relacji (SR)
- 2) Metoda pytań ukierunkowanych (PU)
- 3) Metoda pytań krzyżowych (*cross-examination*, CE)

Ad. 1. Metoda swobodnej lub spontanicznej relacji polega na stawianiu pytań ogólnych, otwartych, po to, aby umożliwić świadkowi swobodne wypowiedzanie się w granicach określonych celem przesłuchania. W stadium wypowiedzi spontanicznych zadaje się tylko pytania ogólne, które w zależności od celu przesłuchania mogą być sformułowane ogólnikowo np. „co świadkowi wiadomo o tej kradzieży?”. Mogą się również odnosić do określonych elementów tego zdarzenia. Jeśli udaje się doprowadzić świadka do spontanicznego opisu, to wówczas w miarę możliwości nie należy mu przerywać (F. Arntzen 1989). Swobodne przedstawianie faktów polega bowiem nie tylko na odtwarzaniu z pamięci, lecz jest procesem myślowym, w którym stosuje się kategorie kolejności i wyszukuje się określone sformułowania, wyróżnia się fakty istotne i nieistotne, oraz przejawia się inne zdolności umysłowe. Celem tej metody jest pobudzenie intencji świadka do możliwie wszechstronnego i pełnego opisu zdarzeń, będących przedmiotem przesłuchania.

Dla praktyki prawniczej istotne jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak wartościowy materiał zeznaniowy uzyskuje się za pomocą metody swobodnej relacji.

Jan M. Stanik (1986, 1980) w badaniach eksperymentalnych metodą SR próbował odpowiedzieć, między innymi, na pytanie, które z porcji treściowych były najczęściej relacjonowane błędnie (zeznanie nieprawdziwe)? W toku przesłuchania metodą SR porcji całkowicie błędnych było bardzo mało. Jednakże analizując odpowiednie fragmenty zeznań nieprawdziwych można było wydzielić w nich trzy grupy błędów.

Pierwsza dotyczyła opisów danej sytuacji. Badani podawali fakty i cechy charakterystyczne dla schematów wyobrażeniowych dotyczących danego elementu czy fragmentu akcji. Błędy te, jak sugeruje autor, mogły być spowodowane złym zapamiętaniem zdarzenia i wypełnieniem obrazu pamięciowego tym, co dla danego faktu jest najbardziej charakterystyczne i zgadza się z myślowym schematem wyobrażeniowym.

Druga grupa błędów dotyczyła dynamicznych fragmentów akcji i najczęściej była rezultatem niezrozumienia ich treści.

Trzecia grupa błędów wynikała z przesunięć w czasie, jakie dokonały się na etapie przechowywania zapamiętanego materiału. Błędy tej kategorii są rezultatem złego zapamiętywania. Ujawnia się w nich tendencja do wypełniania luk pamięciowych częściami schematu wyobrażeniowo-myślowego, jaki świadek wytworzył sobie na temat zaobserwowanej całości jakiegoś zdarzenia.

Ad.2 Metoda pytań ukierunkowanych (PU) polega na celowym kierowaniu przebiegiem zeznań tak, by uzyskać bardzo dokładne informacje dotyczące faktów i okoliczności będących przedmiotem zainteresowania przesłuchującego. Wśród tych pytań mogą być pytania

zawierające treść możliwej odpowiedzi i wymagają tylko zatwierdzenia lub zaprzeczenia (F.Arntzen 1989).

Z psychologicznego punktu widzenia ważne jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak wartościowy materiał zeznaniowy uzyskuje się za pomocą pytań ukierunkowanych. W badaniach J.M. Stanika (1986), jedynych od sześćdziesięciu lat badaniach eksperymentalnych tego typu, stwierdzono, że odpowiedzi błędne uzyskane w następstwie stosowania metody PU można podzielić na dwie grupy:

- odpowiedzi dotyczące wyglądu osób występujących w zdarzeniach oraz wewnątrz, w których rozgrywała się akcja; błędy te wiązały się z tendencją badanych osób do stereotypizacji opisów,

- odpowiedzi oddające błędnie logikę treści zdarzenia, wynikające ze złej orientacji w powiązaniach między elementami akcji.

Ad. 3. Metoda pytań krzyżowych (CE) polega na bezpośrednim zadawaniu pytań osobie przesłuchiwanej, ale w sposób uwypuklający dotychczasowe braki, nieścisłości i niekonsekwencje w wypowiedziach. W badaniu krzyżowym w określonych okolicznościach dopuszcza się stosowanie pytań naprowadzających i sugestywnych, co jest wykluczone w badaniu bezpośrednim. Istnieją negatywne opinie na temat metody pytań krzyżowych. M. Lipczyńska (1959) twierdzi, że w metodzie tej, wykorzystując różne formy presji i nacisku psychologicznego, zmienia się jej wartość poprzez przekształcenie jej w technikę eksperymentowania przesłuchiwanej osoby. Zdaniem innych autorów, tj. M.S. Strogowicza, L. E. Avockera (cyt. za Z. Martenem 1990), metoda pytań

krzyżowych może okazać się przydatna w praktyce, przynosząc wymierne efekty przesłuchania poprzez fakt uzyskiwania za pomocą tej metody znacznie większego przyrostu informacji przydatnych do rekonstrukcji zdarzenia. Badanie krzyżowe (CE) daje prawie taką samą kompletność, jak badanie bezpośrednie (J. M. Stanik 1986, Z. Marten 1990, F. Arntzen 1989); poprzez kompletność oznacza się stosunek wypowiedzi poprawnie przytoczonych do wszystkich możliwych.

Z dokonanego przeglądu metod przesłuchania świadków wynika, że przesłuchanie nie powinno być dokonywane wyłącznie za pomocą jednej tylko metody. Powinno się je przeprowadzić za pomocą wszystkich trzech metod. Cytowany już wcześniej J. M. Stanik (1986) ustalił taką kolejność ich stosowania: SR, PU, CE. Autor uważa, że stosując jako pierwszą metodę swobodnej relacji uzyskuje się wprawdzie najmniej informacji, ale mają też one najmniejszą liczbę błędów. Zastosowanie metody pytań ukierunkowanych i pytań krzyżowych pozwala na zwiększenie informacji na temat rekonstruowanych faktów lub zdarzeń.

Przedmiotem przesłuchania są wypowiedzi lub tzw. zeznania świadków, podejrzanego, lub oskarżonego i czasami biegłego sądowego. Podkreślić od razu należy, że szczególnie problematyka przesłuchania podejrzanego lub oskarżonego wymaga osobnego, znacznie szerszego potraktowania, wykraczającego poza ramy tego artykułu. Wiąże się to bowiem z psychologiczną analizą zachowań podejrzanego w czasie przesłuchania, przedsięwzięć taktycznych przesłuchiwanego, oraz technikami przesłu-

chania oskarżonego lub podejrzanego. Materiał jest zatem dość obszerny i powinien być przedstawiony w oddzielnym artykule.

W tym miejscu chciałabym dokonać psychologicznej analizy przesłuchania świadka. Pozycja procesowa świadka została uregulowana w rozdziale 20 k.p.k. (art. 160-175) (J. Widacki 1980). W odróżnieniu od podejrzanego, świadek z zasady ma obowiązek składania zeznań (art. 160 k.p.k.), i to zeznań prawdziwych. Celem przesłuchania świadka jest uzyskanie od niego znanych mu, istotnych informacji dotyczących sprawy.

W literaturze poświęconej psychologii przesłuchania (M. Lubelski 1986, J. Widacki 1980, Z. Marten 1990) akcentuje się dwa kryteria rozróżniające sposób przesłuchania świadka. Są to: właściwości osobiste świadka (wiek, płeć, cechy psychofizyczne) i intencje świadka, a więc jego zamiar mówienia prawdy lub kłamania.

W zasadzie tylko kryterium wieku świadka jest powszechnie przyjęte jako kategoria rozróżniania sposobów przesłuchania.

Kryterium wieku pozwala na wyróżnienie trzech grup świadków: dzieci, dorośli i osoby w wieku starszym (J. M. Stanik 1986, A. Rly 1960, E. Skowrońska 1983, F. Arntzen 1961, 1989).

Istotnym psychologicznie problemem jest wartość zeznań świadka - dziecka i człowieka w starszym wieku. W tej części artykułu chciałabym się zająć tym szerzej.

Przesłuchanie świadka małoletniego

Rozwój współczesnej wiedzy z zakresu psychologii rozwojowej oraz klinicznej dziecka w pełni potwierdza sens

idei ochrony dziecka - świadka przed stresującym wpływem sytuacji przestępczego lub emocjonalnie związanego z osobami, których jego zeznania miały dotyczyć.

Wśród pionierów ochrony dziecka przed niekorzystnym wpływem przestępczego znaleźli się polscy lekarze, psycholodzy, a zwłaszcza S. Bałey, M. Żebroska, Z. Rosenblum-Szymańska, A. Sokołowska. Wartość zeznań małoletnich świadków budziła od dawna w literaturze sprzeczne opinie. Niektórzy autorzy (A. Stern 1948 i in.) sugerują, że zeznania dziecięce bywają bardziej skazane błędami aniżeli zeznania dorosłych. Odmiennego zdania są F. Gorphe (1924) F. Arntzen (1961, 1989), A. Polender (1980), którzy stwierdzili, że fałszywe zeznania wśród dzieci bywają rzadkością, a wpływy środowiskowe częściej wywoływały powściągliwość w zeznaniach niż przesadę.

Problem wiarygodności zeznań dziecka-świadka wymaga znacznie szerszego potraktowania. Zaakcentuję tylko pewne najważniejsze elementy wiążące się bezpośrednio z psychologicznymi uwarunkowaniami zeznań małoletnich świadków.

Zeznania świadków małoletnich, oprócz tego, że podlegają tym samym uwarunkowaniom, co zeznania innych świadków, są dodatkowo determinowane psychologicznymi właściwościami rozwojowymi wszystkich procesów psychologicznych jednostki, szczególnie procesami poznawczymi oraz emocjonalno-motywacyjnymi.

W zakresie procesów poznawczych istotny wpływ na wiarygodność zeznań ma odpowiedni rozwój i poziom nastę-

pujących sprawności: spostrzeżeń (wzrokowych i słuchowych), wrażeń, uwagi, pamięci, myślenia, rozumowania, wyobraźni i mowy. Jest sprawą oczywistą, że aby dostarczyć pełnych informacji na temat jakiegoś zdarzenia warunkiem koniecznym jest posiadanie odpowiednio rozwiniętych zdolności percepcyjno-poznawczych. Dlatego też wiarygodność zeznań małoletniego świadka musi łączyć się z badaniem psychologicznym, w którym na podstawie stosowanych badań diagnostycznych poszczególnych procesów poznawczych psycholog upoważniony jest do formułowania odpowiednich opinii dotyczących psychologicznych przesłanek wiarygodności zeznań dziecka jako świadka. Psychologiczna analiza zeznań dziecka powinna również uwzględnić charakterystyczne zjawiska pewnych okresów rozwojowych, a mianowicie zjawisko fantazjowania. Rozumie się przez to występujące u dzieci naturalne tendencje do przedstawiania pewnych zmyślonych okoliczności lub nawet całych zdarzeń. A. Sokołowska (1977) i J. Sokołowski (1959) zajmujący się problematyką zeznań dzieci jako świadków, stwierdzili, że w większości zeznania dzieci charakteryzują się szczerością i brakiem przymyślnego dozowania przekazywanych informacji, co czyni je, przy prawidłowym toku przesłuchania, bardzo przydatnymi dla rozpatrywanej sprawy.

Kolejną szczególną właściwością charakterystyczną dla małoletnich świadków jest ich zależność od autorytetu dorosłych (J. M. Stanik 1986, Z. Marten 1990), z czym łączy się zjawisko podatności na sugestię. Wielu autorów (D. Pailward, W. Stern, O. Lippmann, M. Krentz, E. Skowrońska) uważa, że ist-

nieje bezpośrednia zależność między wiekiem dziecka a jego podatnością na sugestię. F. Arntzen, badając w ciągu 3 lat 30 przypadków zeznań grup dziecięcych, stwierdził, że fałszywe zeznania były wśród nich rzadkością, a wpływy środowiska były małe.

Uwzględniając przedstawione powyżej przesłanki psychologiczne odnoszące się do małoletnich świadków, niektórzy autorzy (por. F. Arntzen 1989, Z. Marten 1990) zalecają odpowiednie taktyki przesłuchania dziecka:

1) Rozpoznanie właściwości psychofizycznych dziecka związanych z jego wiekiem. Postuluje się współdziałanie psychologa w przesłuchaniu.

2) Dobieranie formy pytań zgodnie z kompetencjami językowymi dziecka. Należy w tym względzie w przesłuchaniu preferować metodę swobodnej relacji. Zdecydowanie nie należy stosować pytań krzyżowych.

3) Pełne poszanowanie komfortu psychicznego dziecka. Należy unikać pytań drastycznych, mogących wywołać przykre przeżycie, a także konfrontacji z podejrzanym lub oskarżonym. Nie można stosować żadnych form nacisku psychicznego i wymuszonych odpowiedzi.

Przesłuchanie świadka w wieku starszym

Problem przesłuchania świadka w podeszłym wieku nie budzi tyłu kontrowersji, co zeznania dzieci, niemniej jednak problematyka wiarygodności osób w tym wieku stanowi ważną grupę zagadnień psychologicznych.

Powszechnie wiadomo, że w miarę starzenia się ludzi obniża się ich wydolność psychiczna i fizyczna. Pogarsza się sprawność receptorów, następuje zwol-

nienie reakcji psychicznych, zawęża się krąg zainteresowań. W gerontologii za początek starości przyjmuje się przedział wieku 60-65 lat, uwzględniając zarówno kryterium biologiczne, jak i psychologiczne.

Z punktu widzenia potrzeb psychologii zeznań świadków interesujący jest psychologiczny aspekt sprawnościowy osób w wieku starszym. Diagnostyka psychologiczna wskazuje na to, że u ludzi w podeszłym wieku występuje obniżenie sprawności procesów orientacyjno-poznawczych (sposobu obserwacji, uwagi, pamięci). Najwięcej trudności przysparzają im zadania wymagające pomysłowości, koncentracji uwagi, percepcji wzrokowej, pamięci.

Bardzo istotne, bo wiążące się z umiejętnościami przesłuchującego, są problemy związane z procesami emocjonalno-motywacyjnymi, dotyczą one bowiem sytuacji i metodyki przesłuchania. Jak wskazałam wcześniej, u osób w podeszłym wieku obniża się sprawność poszczególnych procesów psychicznych, polegająca w dużym stopniu na zwolnieniu tempa reakcji, obniżeniu plastyczności myślenia, co łączy się z usztywnieniem procesów intelektualnych „zamykających” ich w obszarze własnego języka. Stwarza to konieczność szczególnie spokojnego i cierpliwego przesłuchania. Wszystkie bowiem dyrektywne elementy metodyczne, ingerujące w ich słownictwo, tempo mówienia, pewność lub niepewność stwierdzeń i in., mogą wywołać wiele niekorzystnych efektów w ich zeznaniach.

Podsumowując przedstawione powyżej niektóre właściwości psychiczne ludzi w wieku starszym należy stwierdzić, że sposób ich przesłuchania, dobór me-

tody powinien uwzględniać zarówno pewne prawidłowości dynamiki starzenia się, jak i różnice indywidualne.

Ostatnią kwestią, którą chciałabym w tym artykule poruszyć, jest problematyka etyki prowadzenia przesłuchania. Uwagi dotyczące tego problemu nie są, niestety, oparte na konkretnych badaniach, gdyż takich badań nie prowadzono.

Zdaniem L. E. Avockera (1968) etyka przesłuchania - to normy moralne, których przestrzeganie przyczynia się do zapewnienia właściwej realizacji wymagań prawa procesowego i osiągnięcia celów przesłuchania.

Z. Marten (1990) zgrupował uwagi dotyczące etyki przesłuchania w dwie kategorie:

1) zalecenia dotyczące sposobów przesłuchania,

2) zalecenia dotyczące traktowania osoby przesłuchiwanej.

Ad. 1 Zalecenia dotyczące sposobów przesłuchiwanie są sformułowane

w przepisach kodeksu postępowania karnego.

Ad.2. W kwestii traktowania osoby przesłuchiwanej zwraca się uwagę przede wszystkim na pewne nieetyczne działania, do których należą: uparte i świadome powtarzanie błędnie postawionych pytań po to, by zmusić przesłuchiwanego do oczekiwanej odpowiedzi lub reakcji, nieuprzedzenie przesłuchiwanego o jego prawach i obowiązkach, obrażanie przesłuchiwanego i osób mu bliskich, ocenianie wiarygodności osoby na podstawie subiektywnego wrażenia, jakie zrobiła ona na przesłuchującym.

Jest rzeczą bardzo trudną, ale etycznie niezbędną, niekierowanie się uczuciami pogardy, wstrętu do osoby, którą przesłuchuje się, ze względu na czyn, którego dokonała, a który takie uczucia może budzić.

Centralną zasadą etyczną jest łącznie bezkolizyjne dobra prowadzonego postępowania z dobrem świadka i prawem do obrony podejrzanego lub oskarżonego.

BIBLIOGRAFIA:

- F. Arntzen: Psychologia zeznań świadków, Warszawa 1989
 L. E. Avoker: Taktika i etyka sudebnego doprosa, „Juridiczeskaja Literatura”, Moskwa 1969
 J. Gurgul: Problemy dokumentowania zeznań i wyjaśnień, „Nowe Prawo” 7-8/1977
 B. Hołyst: Kryminalistyka, Warszawa 1975
 M. Lipczyńska: Pytania w procesie karnym, „Problemy Kryminalistyki”, 43/1963.
 M. J. Lubelski, J. M. Stanik, L. Tyszkiewicz: Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników, Warszawa 1986
 Z. Marten: Wstęp do psychologii sądowej, wyd. U. Śl., Katowice 1990
 A. Sokołowska: Psychologiczna ekspertyza sądowa w sprawach dzieci i młodzieży, Warszawa 1977
 J. Widacki: Kryminalistyka, wyd. U.Śl., Katowice 1980